

MUSUL

lehine yapılan küçük bir değişiklikle Türkiye ile Irak arasında sınır olacağı kabul edildi.

Musul meselesinin askerî ve diplomatik boyutu yanında petrolle ilgili bir yönü de vardı. 1912'de Musul ve Bağdat vilâyetlerinde petrol arama ve işletme imtiyazı almak için İngiliz ve Alman şirketlerinin ortaklığıyla Türk Petrol Şirketi kuruldu. Bu şirket, Osmanlı hükümetinden imtiyaz almak üzereyken I. Dünya Savaşı başladı-ğından bütün çabalar sonuçsuz kaldı. Savaş sonrasında Almanya sahneden çekilince İngiltere ve Fransa 1920'de yeni bir anlaşma yaparak Türk Petrol Şirketi'ni Irak'ta petrol arama ve işletme imtiyazı elde etmek için yeniden faaliyete geçirdiler. Ancak Amerikan hükümetinin itirazı üzerine Lozan Barış Konferansı boyunca devam eden uzun pazarlıklar sonucu bu ortaklığa 1924'te Amerikan şirketleri de katıldı. Sonunda, İngiliz manda rejimi altında bulunan Irak hükümetiyle İngiliz-Amerikan-Fransız petrol çıkarılarının temsil edildiği bir konsorsiyum olan Türk Petrol Şirketi arasında 14 Mart 1925'te yetmiş beş yıl süreyle petrol imtiyaz sözleşmesi imzalandı. Bu imtiyaz, hiç şüphesiz Musul'un Irak'a bırakılması yönündeki kararı da etkileyen bir faktör oldu. Nitekim 1926'da yapılan antlaşmanın 14. maddesiyle Irak hükümetinin petrol gelirlerinin % 10'u yirmi beş yıl süreyle Türkiye'ye bırakıldı. Yapılan hesaplama göre Türkiye'ye bu dönemde ödemesi gereken miktar 5.500.000 sterlindir; bunun 3.500.000 sterlini 1954 yılına kadar çeşitli aralıklarla ödendi. Geri kalan kısmın görüşmeleri devam ederken Irak'ta 1958 darbesi olunca görüşmeler kesildi. Tahsil edilemeyen bu alacak 1986 yılına kadar bütçede ayrı bir madde olarak gösterildi. O tarihten itibaren diplomatik gerekçelerle bütçeden çıkarılması-

Musul'dan
kuşbakışı
bir görünüş

na rağmen Türkiye'nin Irak'tan petrol alacağı konusu zaman zaman kamuoyunda tartışılmaya devam etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

S. H. Longrigg, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development*, London 1968; Lozan, 1922-1923, Ankara 1973, s. 30-35; *Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1973*, Ankara 1974, s. 75-82; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri, 1919-1926*, Ankara 1978, s. 275-289; Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu, 1890-1926*, İstanbul 1983; Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi, 1918-1926*, İstanbul 1987; Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler (trc. Seha L. Meray), İstanbul 1993, 2. takım, I, 343-366; Hikmet Uluğbay, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara 1995, s. 260-263; Uğur Sipahioğlu, *The Mosul Question and Anglo-Turkish Relations, 1922-1926* (doktora tezi, 1995), University of Cambridge; Misak-ı Milli ve Türk Dış Politikasında Musul Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu, Ankara 1998; Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara 2001; Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe: Misak-ı Milli'den Lozan'a Dış Politika*, İstanbul 2002; *Türk Dış Politikası: 1919-1980* (haz. Basım Oran), İstanbul 2003, I, 259-271; Zekeriya Türkmen, *Musul Meselesi: Askerî Yönden Çözüm Arayışları, 1922-1925*, Ankara 2003.

UĞUR SİPAHIOĞLU

MUSUL ATABEGLERİ

(bk. ZENGİLER).

MUSULLU OSMAN DEDE

(bk. OSMAN DEDE EFENDİ, Musullu).

MUŞ

Doğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Muş ovasının güney kenarı ile bu ovanın güneyini izleyen Güneydoğu Toroslar dizisinin temas sahasında eğimli bir yüzey üzerinde bulunur. Şehrin nüvesini teşkil eden kale, güneydeki dağlık kesimi dar bir boğaz halinde yararak ovaya inen Çar deresiyle bu dereye sol taraftan kavuşan Karni çayı arasında kalan ve bu iki vadiye dik bir şekilde inip dış saldırılara karşı nisbeten güvenli bir alan oluşturan sırt üzerinde kurulmuştur. Buranın önündeki geniş ova (Muş ovası, Doğu Anadolu'nun Iğdır ovasından sonra ikinci büyük ovasıdır) çeşitli tarımsal ürünleriyle şehrin yiyecek ihtiyacını karşılayabilecek durumdadır. Muş ovasının çevresini kuşatan yüksek dağlar ulaşma imkân vermez gibi görünse de bunların arasındaki nisbeten alçak eşikler ve tabii koridorları oluşturan vadiler Muş'un uzak çevreye bağlanmasını kolaylaştırır. Ovanın doğusundaki Nemrut dağı (2935 m.) ve güneyindeki yüksek dağlar arasında (Muş güneyi dağları, birçok doruk 2600 metrenin üzerindedir) 1800 metrelik bir eşik (Rahva düzü) Muş'u Van gölünün batı kıyısındaki Tatvan'a bağlar ve Van gölü havzası aracılığıyla daha doğudaki bölgelerle irtibatlandırır. Rahva düzündeki Başhan mevkiinde ayrılan yol Bitlis deresi tabii koridorunu izleyerek Güneydoğu Toroslar engelini aşar ve bu su-

Muş'tan
bir görünüş

retle Muş'u Bitlis üzerinden Dicle havzasına ve bu havzanın önemli şehri Diyarbakır'a kavuşturur. Şehri batıya bağlayan karayolu (Muş'u Bingöl-Elazığ üzerinden Ankara'ya ve İstanbul'a bağlayan yol), Muş ovasının kuzeybatısındaki Şerafettin dağlarının (2388 m.) güneye uzanan alçalmış kesimlerindeki Buğlan Geçidi'ni (1640 m.) takip eder. Şehir ayrıca batıdaki büyük merkezlere 1955'ten beri demiryolu ile bağlıdır. Murat nehrinin Muş'un karşısında ovanın kuzey kenarında açtığı vadi de Varto-Hinis üzerinden Erzurum'a ulaşan güzergâhı meydana getirir.

Şehrin temelini oluşturan kalenin ilk defa ne zaman kurulduğu ve ilk sakinleri hakkında bilgiler yetersizdir. İslâm öncesi dönemlere ait kaynaklarda Muş ovası ve çevresi Taraunitis, Taraun veya Daron adlarıyla anılır. Bu ad Ortaçağ'da Taran şeklini almıştır. İslâmî devirde Tarûn biçiminde hem bölgenin hem şehrin adı olarak kullanılmıştır (Yâkût, IV, 37). Şehrin bugünkü isminin kökenine dair bilgiler de çelişkilidir. Bazı rivayetlere göre Muş adı suların bolluğunu ifade eden Süryanice "muşa" kelimesinden gelir, bazılarına göre ise şehri kurduğu söylenen Muşet adlı bir kişiden kaynaklanır.

Şehrin ve çevresinin Eskiçağ dönemi hakkında genel bilgiler tekrarlanır ve bölgenin Asurlular, Urartular, Med ve Persler, Büyük İskender ve halefleri (Selevkoslar), daha sonra Roma ve Bizans hâkimiyetinde kaldığı belirtilir. Bu yöreye erken sayılabilecek bir tarihte Hz. Ömer zamanında (634-644) ilk Arap ordularının ulaştığından söz edilir. Ermeni kaynaklarında Abdurrahman b. Rebîa el-Bâhilî kumandasındaki 18.000 kişilik bir İslâm ordusunun 640 yılında Muş ve civarındaki yerleri haraca bağladıktan sonra karargâhına döndüğü rivayet edilir (İpek, s. 64). Komşu şehirlerle birlikte Muş'un da 19-21 (640-642) yılları arasında İslâm hâkimiyeti altına alındığı anlaşılmaktadır. Fakat bu hâkimiyet sürekli olmamıştır. Muş ve çevresinde İslâm hâkimiyeti Muâviye b. Ebû Süfyân ve Abdülmelik b. Mervân döneminde yeniden kuruldu. Abdülmelik zamanında Muhammed b. Mervân yöreyi Diyarbakır âmiliğine bağladı. Şehir 210-236 (825-851) yıllarında Bağratî ailesinden Bağrat adlı prensin yönetimindeydi. Bağratîler Krallığı döneminde Muş şehri krallığın Tarûn idarî biriminin merkeziydi.

Bağratîler zaman zaman Abbâsî halifesinin, zaman zaman Bizans'ın vasalı olduğundan Muş ve çevresi de Bizanslılar'la müslümanlar arasında sık sık el değiş-

tirdi. Abbâsî Halifesi Mutevekkil-Alellah'ın İrmîniye Valisi Yûsuf b. Muhammed 237 (851-52) yılının kış mevsimini Muş'ta geçirdi. Her tarafın karla kaplı olduğu bir gün âniden saldırıya geçen Ermeniler, Yûsuf ve maiyetindekileri katlettiler. Bunun üzerine Mutevekkil, Boğa el-Kebîr'i Muş üzerine göndererek bu katliamın intikamını aldı (Taberî, IX, 187-188). Muş bazan da müslüman maceraperestlerin eline geçti (X. yüzyılda Hamdânî emîri olan Seyfûddele döneminde olduğu gibi). Şehrin isminin Muş olarak İslâmî kaynaklarda görülmeye başlaması da bu devreye tesadüf eder. IV. (X.) yüzyıl İslâm coğrafyacısı Makdisî'nin *Ahşenü't-tekâsım* adlı eserinde merhaleler verilirken Muş'un adı da zikredilir (s. 150).

XI. yüzyıldan itibaren Türk akınları bu havalیه de yöneldi. Daha Malazgirt Savaşı'ndan önce Tuğrul Bey zamanında Selçuklu birlikleri Muş yöresine akınlarda bulunmuştu. İbrâhim Yinal'ın kumandasındaki Selçuklu ordusu 1049'da Muş'a kadar geldi. 1055-1056 yıllarında merkezî idareyle anlaşmazlığa düşen bazı Selçuklu beyleri Muş Valisi Theodoros ile iş birliği yaptılar. Tuğrul Bey, Theodoros'a haber gönderip beylerin iadesini istedi. Theodoros'un bu teklifi reddetmesi üzerine Selçuklu kuvvetleri Muş'a bir sefer düzenleyerek valiyi öldürdüler. Muş'un Selçuklular tarafından kesin olarak ele geçirilmesi Malazgirt zaferinden (1071) az sonra Sultan Alparslan döneminde gerçekleşti. Muş ve çevresi Emîr Sanduk'a iktâ edildi. XII. yüzyılın başlarında Ahlatşahlar (Sökmenoğulları) Devleti'nin kurucusu ve ilk beyi olan Sökmen devrinde (1100-1122) Muş bu beyliğin sınırları içinde bulunuyordu. XIII. yüzyılın başlarında Ahlatşahlar'ın zayıflamasından yararlanarak bu hânedana son veren Eyyûbîler'den el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûb o sırada Ahlat'a bağlı olan Muş'u kuşattı. 607-626 (1210-1229) yılları arasında Ahlat ve ona bağlı olan Muş da muhtemelen Eyyûbîler'in hâkimiyeti altına girdi. 625'te (1228) Van gölü bölgesine inen Celâleddin Hârizmşah Muş ovasındaki köyleri yağmaladı.

XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğol istilâsı sırasında şehir tamamıyla tahrip edildi. XIV. yüzyıl ortalarında buraya gelen Hamdullah el-Müstevfî'nin şehrin durumu hakkında verdiği bilgiler bu tahribatın izlerinin bir asır sonra bile silinmediğini gösterir. Moğol döneminin ardından Karakoyunlu yönetimine geçen Muş, 789'da (1387) Karakoyunlu topraklarına sahip olan Timur'un idaresi altına girdi. Arkasından

Akkoyunlular'ın eline geçti. Bu dönemde Uzun Hasan'ı ziyaret eden Venedik elçisi Barbaro Muş'a uğramış, şehrin kalabalık ve kalesinin sağlam olduğunu kaydetmiştir (Turan, s. 126). Ayrıca Akkoyunlu kaynaklarında buradan ve onun önündeki ovanın sıkça söz edilir.

Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın Fâtih Sultan Mehmed'e Otlukbeli Savaşı'nda (1473) yenilmesinin ardından Muş ve çevresi Akkoyunlular'ın idaresinde kalmaya devam etti. Şehrin Osmanlı idaresine kesin olarak geçişi Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden (1514) sonradır. Çaldıran Savaşı'nın ardından Diyarbakır'ın fethi öncesinde bölgedeki mahallî beyler Osmanlılar'la birlikte hareket ederek Muş ve çevresindeki Safevî kuvvetlerini uzaklaştırdılar (921/1515), böylece şehirde Osmanlı idaresi kuruldu (Hoca Sâdeddin, II, 301-302). Burası Osmanlılar'a bağlı Bitlis ocaklık beyliği içinde yer aldı. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde, Osmanlılar'a iltica eden Azerbaycan Valisi Ulama Paşa (937/1531), Bitlis beylerbeyliğine getirilince Bitlis hâkimi Şeref Bey, bölgesindeki diğer kaleler gibi Muş Kalesi'ni de Rujeiki ağalarının muhafazasına verip Safevîler'e sığındı. Bu sebeple Safevî Şahı Tahmasb, Muş Kalesi'ni de kendi toprağı saydı. Şehir bu dönemdeki Osmanlı-Safevî savaşlarından etkilendi. Kanûnî Sultan Süleyman'ın ikinci İran seferinden (1548) dönüşünde Şah Tahmasb, Van fethinin intikamını almak için çevredeki başka yerlerle birlikte Muş yöresine de saldırarak burayı yakıp yıktı ve yağmaladı (20 Receb 955 / 25 Ağustos 1548). Bunun üzerine Adilcevaz'a yönelen Kanûnî, Şah Tahmasb'ı takip etti, onu bulamayınca Muş'a gelip bir süre burada konakladı. Ramazan 959'da (Eylül 1552) Ahlat Kalesi önüne gelen Şah Tahmasb'ın Bitlis sancağına karşı gönderdiği kuvvetleri Muş Kalesi'ne kadar her yeri yakıp yıktı. 962 (1555) Amasya Antlaşması sonrası bu yörede huzur yeniden sağlandı. XVI. yüzyıl ortalarına ait tahrir kayıtlarında şehrin fizikî durumu hakkında bilgi verilmemekle birlikte gelir kaynakları tahsisinden hareketle buranın küçük bir kasaba durumunda olduğu tesbit edilebilir. 961'de (1554) Muş şehrinin vergi gelirleri Adilcevaz sancak beyi hassına dahildi. Ayrıca kasabanın çevresi bağ ve bahçelerle çevriliydi (Kılıç, XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat, s. 179).

Muş, Osmanlı mülkî idare teşkilâtında önceleri Van eyaletine bağlı ocaklık statüsündeki Bitlis sancağının bir parçasıydı. Daha sonra doğrudan Van'a bağlı sancak merkezi haline getirildi. 976'da (1568) bu-

MUŞ

rası Ulama Bey oğlu Bahâeddin Bey'in idaresindeydi. Bu durumunu XVII. yüzyıl başlarına kadar korudu. IV. Murad tarafından tekrar Bitlis ocaklığına bağlandı. Aynı yüzyıla ait kaynaklardan *Cihannümâ*'da da Muş'un küçük bir yerleşme yeri olduğu zikredilir. Daha sonraki yüzyıllarda şehrin biraz daha geliştiği görülür. Bitlis Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasının ardından Muş, Erzurum eyaletine bağlı bir sancak merkezi oldu.

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlılar'ın Yunan isyanıyla (1821) uğraşmaları sırasında İran Şahı Feth Ali Şah'ın oğlu ve Azerbaycan Valisi Abbas Mirza, Doğu Anadolu'nun birçok yerine saldırırken Muş'u da işgal etti ve şehre zarar verdi. Ancak kolera salgını çıkınca çekilmek zorunda kaldı. Bu yüzyıla ait şehir nüfusu hakkında bilgi veren kaynaklar birbirinden farklı rakamlar içerir. 1838'de Muş'u ziyaret eden Brant burada 700 müslüman ve 500 Ermeni ailesi bulunduğundan, bundan kısa bir süre sonra (1846) bilgi veren Koch ise 1000 müslüman ve 415 Ermeni ailesinden söz eder. Yüzyılın ikinci yarısına dair nüfus rakamlarından şehrin daha da kalabalıklaştığı görülür. Tozer'in 1881 yılında 5000 müslüman ve 1800 Ermeni ailesi yaşadığına dair verdiği bilgiyi Lynch mübalağalı bularak nüfusun 20.000 kişiyi aşmadığını zikreder. Şemseddin Sâmî ile V. Cui-net aynı rakamı kaydedip XIX. yüzyılın son on yılı içinde nüfusun 37.000 olduğunda birleşir. Bir Rus raporunda şehirdeki ev sayısı 2700 diye verilmiş, bunun 1500'ü müslüman, 1200'ü Ermeni olarak gösterilmiştir (1899). XIX. yüzyılda dış etkenlerle kıskırtılan Ermeni isyanları Muş şehrinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1894'te ilk defa Muş'un yakınındaki Sasun'da başlayan Ermeni baş kaldırısının ardından 1895 yılında hükümetin bu konuyla ilgilen-

mek üzere kurduğu bir heyet Muş'ta toplandı. Erzurum'daki Fransa, Rusya ve İngiltere konsolosları da bu toplantı için Muş'a gelip istişarede bulundu. 1901 ve 1905 yıllarında Ermeni çetelerinin isyanları tekrarlandı ve bunlar şehre önemli ölçüde zarar verdi. 3 Mayıs 1903'teki deprem (fay hattı Muş ovasından doğu-batı doğrultusunda geçer) çevre köylerle birlikte şehirde de hasara yol açtı (bu fayın 1946 ve 1966 Varto depremlerinde yeniden harekete geçmesi Muş şehrine de zarar vermiştir). Muş, 1879 Berlin Antlaşması'nın Doğu Anadolu'nun idarî yapısında yeni bir ıslahat yapılmasını öngören maddesi gereği aynı yıl oluşturulan Bitlis vilâyetine bir sancak merkezi halinde bağlandı. Bu durum Cumhuriyet dönemine kadar sürdü.

Muş hakkında XX. yüzyılın başlarında I. Dünya Savaşı öncesine ait bilgiler veren E. Banse şehrin nüfusunun 20.000 olarak kaydeder. I. Dünya Savaşı içinde Doğu Anadolu'nun birçok şehri gibi Muş da Rus işgaline uğradı. 18 Şubat 1916 tarihindeki işgal kısa sürdü, aynı yılın 26 Temmuzunda şehir kurtarıldı. Türk kuvvetleri 9 Ağustos'a kadar burada kaldı. Ardından Ruslar Muş'u tekrar ele geçirdiler. 1 Mayıs 1917 tarihinde şehir kesin olarak Rus işgalinden kurtarıldı. Bu savaştan tamamen harap olmuş bir vaziyette çıkan Muş ancak Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra toparlanmaya başladı.

Cumhuriyet döneminin başlarında il merkezi durumuna getirilen Muş'ta ilk nüfus sayımında (1927) sadece 4227 nüfus bulunuyordu. Bu sayı daha sonraki dört nüfus sayımında da 10.000'e erişemediği gibi arada düşüşler de gösterdi (1935'te 5158, 1940'ta 5681, 1945'te 5040, 1950'de 7050). 1955 yılında demiryolunun buraya ulaşması, ayrıca Muş'u çevreye ve uzak yörelere bağlayan karayollarının düzgün hale

getirilmesiyle şehirde gelişme emareleri baş gösterdi ve nüfusu ilk defa 1955 sayımında 10.000'i aşabildi (10.888). Bundan sonraki bir önemli nüfus sıçraması da 1966 Varto depreminden sonra çok sayıdaki Vartolu'nun Muş'a yerleştirilmesi sonucu 1970 sayımında görüldü ve şehrin nüfusu 23.058'e ulaştı. Bu artış daha sonraki yıllarda da sürdü. 1980'de 40.000'i aşan nüfus (40.977) 2000 sayımında 70.000'e yaklaştı (67.977).

Günümüzde Muş şehrinin çekirdeğini tarihi kalesinin bulunduğu dar ve dolambaçlı sokakların yer aldığı kesim oluşturur. Bu kesimde bulunan Kale, Muratpaşa, Minare ve Dere mahalleleri şehrin en eski mahalleleridir. Bunlardan Kale mahallesi 1360 m. yüksekliğiyle aynı zamanda şehrin en yüksek kesimidir. Şehir buradan kuzeydoğuya, doğuya ve kuzeye doğru gittikçe alçalarak devam eder. Muş meteoroloji istasyonunun bulunduğu kesimde 1283 metreye inen yükseklik, Tepebağ semtinde 1210 metreye düşer, 1950'li yıllara gelinceye kadar (o tarihlerde şehirde beş mahalle içinde 1200 ev bulunuyordu) şehrin en alçak kesimini burası teşkil ediyordu. Bu tarihten sonra ovadaki düzlüklere ve 1955'te kavuştuğu demiryolu istasyonuna doğru genişledi. Bu büyüme, şehrin ana caddesi olan güneybatı-kuzeydoğu doğrultulu Atatürk Bulvarı'yla (daha aşağı kesimlerde adı İstasyon caddesi olur) ikinci önemli şehiriçi ekseni olan ve Atatürk Bulvarı'na paralel uzanan Cumhuriyet caddesinin iki yanında kurulan ya da ikisinin arasında (Kültür ve Sunay mahalleleri bu durumdadır) bulunan mahallelerle gerçekleşmiştir. Yeni mahallelerden Zafer ve Sunay 1966 yılından sonra kurulmuş ve Varto depreminden dolayı buraya göç edenler yerleştirilmiştir. Daha yeni mahalleleri ise kuruluşları 1990'lı yıllardan sonra olan kuzeydoğudaki Yeşilyurt, kuzeydeki Zafer ve doğuya doğru gelişen Saray'dır. Şehrin belediye sınırları içinde önemli sanayi kuruluşu yoktur (1983'te üretime geçen Muş Şeker Fabrikası belediye sınırları dışındadır). Saray mahallesi içinde küçük bir sanayi sitesi vardır. 2005 yılı başlarında şehir yaklaşık 1100 hektarlık bir alana yayılıyor ve bu alan içinde on mahalle bulunuyordu.

Şehirdeki en önemli eserler arasında yapım tarihi bilinmeyen kale ile Şeyh Muhammed Mağribî tarafından inşa edildiği söylenen Muş Ulucamii (XIV. yüzyıl) sayılabilir. 1571 tarihli vakıf defterinde bu camiden Ferhad Bey Camii diye de bahsedilir. Cami, Ferhad Bey'in Muş sancak

Alâeddin
Camii ile
Hacı Şeref
Camii –
Muş

Aslanlı Han'a adını veren aslan heykeli

beyliği sırasında tamir ettirildiği için onun adıyla anılmış olmalıdır. Ayrıca günümüzde Hacı Şeref Camii diye anılan mescidin 1571'de de adı geçer. Hacı Şeref, muhtemelen Selçuklu döneminden kalma bir camiyi ihya ederek vakıflar tahsis etmiştir (Kılıç, *Osm.Ar.*, sy. 24 [2004], s. 251-253). XVIII. yüzyıldan kalan Alâeddin Camii ile Selçuklu devrine ait Aslanlı Han diğer önemli âbidelerdir.

Muş şehrinin merkez olduğu Muş ili Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır ve Bingöl illeriyle çevrilmiştir. Merkez ilçe dışında Bulanık, Hasköy, Korkut, Malazgirt ve Varto olmak üzere beş ilçeye ayrılmıştır. 8059 km² genişliğindeki Muş ilinin 2000 yılında yapılan sayıma göre nüfusu 453.654, nüfus yoğunluğu ise elli altı kişi idi.

Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2005 yılı istatistiklerine göre Muş'ta il ve ilçe merkezlerinde seksen beş, kasabalarda kırk dört ve köylerde 369 olmak üzere toplam 498 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı kırk birdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübî, *Tarih*, II, 324, 489; Taberî, *Tarih* (Ebû'l-Fazl), IX, 187 vd.; Makdisî, *Ahşenü't-tekâşim*, s. 150; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (trc. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1987, VIII, 406; a.e. (trc. Ahmet Ağırakça – Abdülkerim Özyayın), İstanbul 1987, XII, 164, 180, 228-229, 314; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cündî), IV, 37; V, 258; Müstevfî, *Nüzhetu'l-kulûb* (Strange), s. 106; Nizâmeddin Şâmî, *Zafername* (trc. Necatî Lugal), Ankara 1949, s. 125, 185; Ebû Bekr-i Tihriânî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 2001, s. 70, 329; *Ur-falı Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 22; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 301-302; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 415-417; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 228; IV, 88; Şeref Han, *Şerefnâme* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1971, I, 302, 340, 405-406, 427; Cuinet, II, 571-587; M. Halil Yananç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944,

s. 53, 136, 146; Danişmend, *Kronoloji*, II, 259; III, 107, 332-334, 431; *Belediyeler Yıllığı*, Ankara 1949, II, 878-882; Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 1953, s. 87-88; M. Sykes, *The Caliphs' Last Heritage*, New York 1973, s. 407; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 23, 105-106, 126; M. Fahrettin Kirzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elzerini Fethi: 1451-1590*, Ankara 1976, s. 121, 129, 130, 190, 215; Ahmet Tabban, *Kentlerin Jeolojisi ve Deprem Durumu*, Ankara 1980, s. 266; M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara 1982; Halit Bingöl, *Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bakış*, İstanbul 1987; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 107, 118, 125, 134, 138; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 21, 69, 73, 80; Ali İpek, *İlk İslâmî Dönemde Azerbaycan: 632-750* (doktora tezi, 1999), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 64-65; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999, s. 179; a.mlf., "1571 Tarihli Mufassal Evkaf Tahrir Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları", *Osm.Ar.*, sy. 24 (2004), s. 251-253; R. Grousset, *Başlangıçtan 1071'e Ermeniler'in Tarihi* (trc. Sösi Dolanoğlu), İstanbul 2005, bk. İndeks; *Kâmûsü'l-a'lâm*, VI, 4478; Besim Darkot, "Muş", *İA*, VIII, 744-747; J. H. Kramers – [C. E. Bosworth], "Müş", *EP* (Fr.), VII, 665-666.

METİN TUNCEL

MÜŞKÂNİYYE

(موشكانية)

Milâdi VIII. yüzyılda
İran'da ortaya çıkan
ve Şâzkâniyye olarak da bilinen
yahudi mezhebi
(bk. YAHUDİLİK).

MUT'A

(bk. MÜT'A).

MUTABAKAT

(المطابقة)

Bir nesneyi veya bir kavramı
ifade etmek için kullanılan lafzın
o nesnenin veya kavramın
bütün varlığına ve unsurlarına
delâlet etmesi
anlamında mantık terimi
(bk. DELÂLET).

MUTABAKAT

(المطابقة)

Bir cümlede
iki zıt unsurun kullanılmasını
ifade eden edebî/bediî sanat
(bk. TEZAT).

MUTAFFİFİN SÜRESİ

(سورة المطففين)

Kur'an-ı Kerim'in
seksen üçüncü sûresi.

Adını ilk âyetinde geçen "mutaffifin" kelimesinden alır. Sözlükte "ölçü ve tartıda hile yapmak" anlamındaki **tatfif** kökünden türeyen **mutaffif** "hile yapan" demektir. Sûre ayrıca Tatfif olarak da anılır. Mutaffifin sûresinin Mekke'de veya Medine'de, ilk dört âyetinin Hz. Peygamber'in Medine'ye varışından hemen sonra, diğerlerinin Mekke'de nâzil olduğu şeklinde rivayetler mevcuttur (Âlûsî, XXX, 384). Mekkeliler'in özellikle ticaretle, Medineliler'in tarımla uğraşması, Mekke'de inen diğer bazı âyetlerde de ölçü ve tartıya hile karıştırmanın kötülüğüne işaret edilmesi, sûrenin muhtevası ve üslûbu, özellikle son âyetlerinde yer alan, kâfirlerin inançsızlıkla alay ettikleri yolundaki beyanlar (âyet 29-33) dikkate alındığında sûrenin Mekke döneminde indiğini benimseyen görüşün daha isabetli olduğu ortaya çıkar. Muhtemelen Resûl-i Ekrem hicretinin hemen ardından Medineliler'e söz konusu âyetleri okumuş, bu durum daha sonra, âyetlerin Medine'de nâzil olduğu şeklindeki görüşün ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir. Sûre otuz altı âyet olup fâsılası م ، ن harfleridir.

Mutaffifin sûresinin muhtevasını iki bölümde ele almak mümkündür. Birinci bölümde ölçü ve tartıda hile yapanların, meşru sınırları aşanların, yaratana ve yaratılmışlara karşı suç işleyip bunun hesabını verecekleri âhiret gününe inanmayanların durumu anlatılır (âyet 1-17). İkinci bölümde itaatkârların âhirette kavuşacakları mutlu hayatın tasviri yapılır ve buna karşılık dünyada kendileriyle alay edenlerin aşağılanacağı bildirilir (âyet 18-36).

Sûre ölçü ve tartıda hileye sapanları kınayan âyetlerle başlar. Burada mutaffifin kelimesi müteakip âyetlerde açıklanır ve mutaffifin diye nitelendirilen kimselerin bir şeyi satın alırken ölçü ve tartıyı tam yaptıkları, başkalarına satarken bunu eksik bıraktıkları ifade edilir (âyet 2-3). Kişileri bu tür davranışlara sevkeden en önemli faktörün, onların bütün insanların huzûr-i ilâhîde divan duracakları büyük hesap gününe inanmaması olduğu belirtilir (âyet 4-6). Bunların temel davranış biçimi ise insanın medenî, şuurulu ve onurlu bir canlı oluşunu sağlayan sınırları aşma, ayrıca uyarılmaları halinde bu tür söylemlerin eskilerin masallarından ibaret olduğu ceva-